

KÖNYVESPOLC

TANULMÁNYKÖTET BALASSA IVÁN ÉLETMŰVÉBŐL

Kováts Dániel és Viga Gyula szerkesztésében látott napvilágot az az impozáns terjedelmű és látványos kiállítású tanulmánykötet, amely Balassa Iván közel félszáz néprajzi írását adja közre. A vaskos kötet méltó megemlékezés Balassa Iván születésének centenáriuma alkalmából, amelyben egy páratlanul gazdag életműnek csaknem minden jellemező vonatkozása szerepel. A szerkesztők jó érzékkel válogattak a hatalmas publikációs anyagból, hogy a szerző minden irányú érdeklődését kellőképpen reprezentálják. A jelen könyv számottevő nyeresége a néprajztudománynak, amely meglepetésként hatott a Balassa-évforduló rendezvényei sorában. Annál is inkább érdemel figyelmet és elismerést a kötet, mert a közreadott írások többsége ma már nehezen hozzáférhető, ezáltal forrásértékű szereppel is rendelkezik, másrésről olyan újdonsággal is szolgál, mint Balassa Iván kései önéletírása, valamint minden eddigénél teljesebb körű és egységes szerkesztésű publikációs jegyzéke.

A szerkesztői utószóban a kiadvány céljával kapcsolatban a következőket olvashatjuk: *„A kötet szerkesztői Balassa Iván életművének sokszínűségét, egyszersmind teljességét és organikus jellegét is igyekeztek bemutatni a könyv anyagának válogatása során. Úgy gondolják, hogy az itt (újra) közreadott szövegek alkalmasak az életpálya ívének és egységének, valamint annak érzékeltetésére, hogy a sokféle téma feldolgozása egy kiforrott, ugyanakkor – a nemzetközi tájékozódás révén is – folyamatosan bővülő néprajzi látásmód eredményeként született meg. [...] Azon voltunk, hogy az itt közreadott Balassa-tanulmányok ne csak a tudós érdeklődés tágas horizontját és tá-*

jékozódásának interdiszciplináris jellegét körvonalazzák, hanem a Kárpát-medencei magyarság műveltségének organikus szerkezetét, illetve az arról való gondolkodást is. Mindez együtt volt jellemzője Balassa Iván munkásságának.”

A szerkesztők a kötet anyagát nyolc tematikai egységbe, hagyományos értelemben vett fejezetbe sorolták be, ügyelve arra, hogy az *„egységek tartalma rendre átjárható, szerves kapcsolatban”* legyen egymással. Bevezetésként *Ember és szerep* címen Balassa Iván két önéletírását olvashatjuk, az első alkalommal itt közreadott visszaemlékezését családjáról és gyermekéveiről, majd ezt követi a sárospataki éveire való emlékezése.

Az *Elvek és módszerek* című fejezet élén a Magyar Néprajzi Társaság száz évét áttekintő írása kapott helyet, amelyben korszakolta a társaság megalakulásától a XX. század végéig tartó eredményeket és megjelölte a legfontosabb feladatokat. Ide kapcsolódik a Kárpát-medence egységes magyar néprajztudományának megvalósítására tett erőfeszítések áttekintése, valamint a Duna összekötő és elválasztó szerepének vizsgálata a kulturális folyamatokban. A továbbiakban a mezőgazdasági vándormunkások műveltségközvetítő szerepéről, a tokaj-hegyaljai német telepítésekről, valamint a Bodroghözéből való amerikai kivándorlásról szóló írásai kerültek a kötetbe.

Miután Balassa Iván tudományos és muzeológiai munkásságában az agrártörténet meghatározó jelentőségű volt, a válogatás következő nagyobb egysége az *Agártechnika és eszközök* címet viseli. A fejezetben szereplő hat írás élén a munkaeszköz-kutatás elvi és módszertani kérdéseit taglaló tanulmánya szerepel. Az áttekintés ismerteti a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban általa létrehozott Munkaeszköz-történeti Archivum szerepkörét, majd azt

a nemzetközi együttműködést, amely Dániában a mezőgazdasági munkaeszközök történetének kutatására alakult titkárság és a *Tools and Tillage* című folyóirata köré szerveződött. Főképpen az eke és szántás történeti kutatásának eredményeire épül a következő írása, amely a néprajztudomány szerepét tárgyalja a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásában. A továbbiakban az európai mezőgazdaság gépesítésének kezdeteiről, az aratógazdáról, valamint a székelyföldi sajátos adózási módról szóló írások következnek.

Példaszerű honismereti és helytörténeti blokkot képvisel a *Szőlő és bor* című fejezet, amely elsőként Tokaj-Hegyalja történelmének fő vonásaival, az aszúkélesztés korai történetével, továbbá a szőlő és borkezelés XVI–XVII. századi változásaival foglalkozik. A szerző plasztikus képet nyújt a mecenzéfi földmunkásokról, a lengyel–magyar kapcsolatokról, a helyi borkereskedelem változásáról, az abban szerepet játszó közvetítők (faktorok) tevékenységéről.

Balassa Iván rendkívül sokirányú érdeklődéséről bizonyodik a *Hagyomány és költészet* címet viselő fejezet, amelynek indító írását a kezdettől szorgalmazott és a legutóbbi időkig kutatott kedves témája: a temetők néprajza képviseli. A nagyszámú népművészeti témájú feldolgozását reprezentálja a napsugaras házorumzatok és kapuk sajátos díszítőmotívumának országos számbavétele, valamint a magyar és a szomszédos népek kölcsönhatásának vizsgálata a népi díszítőművészetben. A Szent László-legendával és a Molnár Anna-balladával kapcsolatos fejbenzés szokásanyagát a maga által gyűjtött székelyföldi és román népköltészeti és ikonográfiai adatokkal egészítette ki. A szerkesztők ebbe a tematikus egységbe sorolták a bihari és bodrogi közti lakók életéből, valamint a Bodrogi köz gazdag mese- és hitvilágából merített írását.

Balassa Iván szakmai munkásságában mindvégig következetesen jelen volt és kiemelt szerepet kapott a nyelvészeti ér-

deklődés, a nyelvtörténeti, etimológiai vizsgálódás. Erre való tekintettel a kötetben *Szókészlet és névkincs* fejezetcím alatt feltűnő nyelvészeti vonatkozású írását olvashatjuk. Elsőként a szókincs és az anyagi kultúra összefüggésével foglalkozó tudománytörténeti vizsgálódás szerepel, példatárában az eke indoeurópai nyelvekben szereplő elnevezéseit állítja párhuzamba a tárgytipológiai adatokkal. A következő cikk az etimológia fontosságára világít rá a néprajzkutatás szempontjából, tárgyi adataival bizonyítja, hogy a néprajz milyen sok területen segítheti a szó- és szólásma-gyarázatokat. Logikusan következik itt az *Új Magyar Tájszótárral* foglalkozó cikke, amelyben a néprajzkutatás szempontjából méltatja a hatalmas nyelvészeti vállalkozást, utalva a két tudomány szak szoros kapcsolatára. A földrajzi nevek kérdésköréből három dolgozata is bekerült a kötetbe.

Balassa Iván írásaiból való válogatás utolsó körét a tudománytörténeti érdeklődéséről tanúskodók zárják az *Elődök és kortársak* fejezetcím alatt. Az elődök köréből Jankó Jánosról, Herman Ottórol, Györffy Istvánról és Csúry Bálintról való megemlékezései kerültek szerkesztésre, a kortársak közül pedig Szabó T. Attila, Újszászy Kálmán és László Gyula személyével, munkásságával foglalkozó írások kaptak helyet.

A szerkesztők fontosnak tartották, hogy a páratlanul sokrétű és jelentőségű életművet érzékeltető kötet végén a kortársak és utódok is megszólalhassanak a *Visszhang és örökség* cím alatt. Elsőként Balassa M. Iván közvetlen hangvételű írásában idézi meg édesapja családjának történetét, majd pályakezdését a Néprajzi Múzeumba kerüléséig. Csoma Zsigmond tudománytörténeti esszéje egykori munkahelyi vezetőjének szakmai műhelytitkaiba is betekintést enged. Viga Gyula tanulmánya, amely szintén e kötet számára készült, Balassa Iván északkelet-magyarországi tájtörténeti kutatásait, sárospataki éveinek sokoldalú szakmai eredményeit foglalja össze. Bodó

Sándor a muzeológusi, Balázs Géza a nyelvészeti munkásságát, Kováts Dániel pedig műszókincs- és névtani kutatásait tekinti át és értékeli.

A kötet szerkesztőinek külön érdeme, hogy Balassa Iván publikációinak jegyzékét az előzmények alapos átdolgozásával és kiegészítésével, a teljesség igényével adják közre 22 oldalnyi terjedelemben. Az egyesítés következtében azonban sajnálatos módon törlésre került az önálló publikációk, könyvek ismertetéseinek felsorolása, ami a korábbi bibliográfiákban szerepel, valamint sajátos megoldásnak tűnik az évenkénti listán belüli abc-sorrend követése, aminek következtében felborult a szaktudományos bibliográfiáknál megszokott hierarchikus sorrend, vagyis az évenkénti besorolás első helyén az önálló munka, utána a könyvfejezet, majd a folyóiratcikkek, a végén pedig a könyvismertetések követik egymást. Ez esetben viszont a publikációk évenkénti besorolása többször is a címnek megfelelően könyvismertetéssel kezdődik és az önálló könyvvel, monográfiával végződik.

Az impozáns kötetet a szerkesztők, Kováts Dániel és Viga Gyula utószava zárja, amelyben a sokoldalú néprajztudós életútját és munkásságát idézik meg.

(Balassa Iván: Tájak, eszközök, hagyományok. Néprajzi tanulmányok. Szerk.: Kováts Dániel és Viga Gyula. Kazinczy Ferenc Társaság, Sárospatak, 2017. 688 oldal)

Selmezi Kovács Attila

CSOMA ZSIGMOND KÖNYVE A REFORMÁCIÓ BORAIRÓL ÉS VIRÁGAIRÓL

Csoma Zsigmond *A reformáció borai és virágai* című, 2017-ben megjelent könyve témaválasztásának aktualitását a reformáció 500. évfordulója adja. A cím – ahogyan az előszóban is megfogalmazódott – átvitt és konkrét értelemben azokat a kutatási eredményeket fűzi egybe, amelyeket eddig, ilyen

összefüggésben nem tett közzé a szerző. A témában íródott számos cikk, tanulmány és kisebb kötet után Csoma Zsigmond e mostani könyvében lényegében összegzi több évtizedes munkája eredményeit.

A szóban forgó mű vizsgálódásának térbeli és időbeli kiterjedése jelentős, Erdélytől a nyugati határvidékig, a reformáció időszakától a XX. századig terjed. Az előszót követően a Kárpát-medence ökológiai adottságairól esik szó, ebben megismerhetjük a reformáció kori Magyarország mikroklímáját, amelyet az európaival összehasonlítva magyarázatot kaphatunk a „*reformáció borai*” szókapcsolatra. A XIV. század elején beköszöntött úgynevezett „*kis jégkorszak*” következtében Európa éghajlata jelentősen megváltozott, ez hatással volt az egyes térségek jellemző növénykultúráira. Az északi területeken kialakuló kedvezőtlen éghajlati viszonyok miatt egyre kevésbé tudtak szőlőt termesztani, a XV–XVI. századtól egyáltalán nem tudtak bort előállítani. Így kerülhettek a hazai borok igen hamar a nemzetközi piacokra, s örvendhettek rövid időn belül nagy népszerűségnek. Ezt követően kitér a szerző a bor és a vallás kapcsolatára. A bor az egyházi közösségek életében a miséken való felhasználáson túlmutat. A protestáns lelkipásztorok maguk is végeztek bortermelést és kereskedtek is azzal. A borkereskedelemről befolyó összegekből fedezték a kultúraépítő, -ápoló tevékenység során felmerülő költségeket. Részletesen bemutatásra kerülnek azok a kiváló protestáns egyházfik, akik szellemi és gyakorlati tevékenységük során nagyban hozzájárultak a kultúra virágzásához. Szó esik a műben Károli Gáspár gönci református esperesről, aki aszúborokkal kereskedett, borait megrendelői részére rendszeresen szállította például Lengyelországba. A borok gyógyászatban való felhasználása a korszakban jelentékeny volt. A korabeli botanikusok, botanikus-papok által készített füveskönyvekben számos receptúra őrizte meg a borral való gyógyítás lehetőségét. A

szerző Beythe István és fia András tevékenységének bemutatására külön fejezetet szánt, amelyben megismerhetjük a két protestáns lelkész által készített füveskönyveket. Munkájuk alapjául Méliusz Juhász Péter 1578-ban Kolozsváron megjelent *Herbariuma* szolgált. A nyugat-magyarországi főúr, Batthyány Boldizsár tudománypártolásának köszönhetően megismerkedtek és gyűjtőmunkájuk során együtt dolgoztak Carl Clusius reformátorral. Beythe István Clusiusal 1583-ban elkészítette Pannónia flórájáról szóló művét, amely 1584-ben Antwerpenben is megjelent. Beythe András 1595-ben megjelent füveskönyve 275 növényleírást tartalmaz. A fejezetben tárgyalt herbáriumok átvezetnek a következő évszázadhoz, amely megmagyarázza a címben is szereplő „reformáció virágai” szókapszolatot. A reformáció virágai kifejezéssel azok a gyógyító hatású növények illethetők, amelyek hatásainak vizsgálatával és azok lejegyzésével a korabeli lelkészek aktívan foglalkoztak, megteremtve a sajátos protestáns tudományosságot.

Ezt követően a szerző áttér a XVII–XVI-II. századi Erdély és Székelyföld protestánsai által folytatott szőlő- és bortermeles ismertetésére. Elsőként Pápai Páriz Ferenc, a nagyenyedi kollégium orvosprofesszora által végzett tudományos tevékenységgel ismerkedhet meg az olvasó. Két legfontosabb elméleti munkájából, a *Pax corporis*-ből (A test békéje) és a *Dictionarium*-ból (latin–magyar és magyar–latin szótár) az erdélyi borkultúra köszön vissza. Pápai Páriz Ferencet a *Pax corporis* könnyen értelmezhető és alkalmazható gyógyító receptúrái alapján, az első borászati adatokat közlő szerzőként tartják számon. Szótárának 1196 szavából 109 a szőlőművelés, 153 a bor és borgazdaság fogalomköréhez tartozik. Az ökológiai kutatások arra engednek következtetni, hogy Székelyföldön nem, vagy csak nagyon kismértékben folyt szőlőtermelés. A Maros vidéke volt szinte az egyedüli szőlőművelésre alkalmas terület, így az évszázadok

folyamán jelentkező borínséget külföldi borok behozatalával próbálták enyhíteni. A bor jelentősége a szerző által hozott példákön keresztül érzékelhető. A török kiűzését célzó harcok során Erdély területéről a lakosság nagy létszámú elhurcolása mellett utalást találunk a borkészlet jelentős megcsappanására a kárösszeírásokban. Emellett a főúri birtokok éves összeírásaiból kitűnik a korabeli borfogyasztás mennyisége, továbbá az, hogy a bor javadalmazási célt is szolgált. A majorsági szőlők és borok felügyeletét a vincellérek látták el, mellettük a másik legfontosabb munkakör a kádároké volt. Mindemellett a szerző a szőlőművelés során alkalmazott eszközök sokféleségébe is betekintést enged, s így az olvasó számára is egyértelművé válik, hogy a korszak erdélyi borkultúrája európai színvonalat képviselt a kedvezőtlen természeti tényezők ellenére is.

A kertkultúra iránti érdeklődés nem csupán a protestáns egyházfikat jellemezte az újkori Erdélyben, a fejedelmi udvarokban is népszerűnek bizonyultak a botanikai művek. Erre hozza példaként a szerző Borne-missza Anna fejedelemné 1669-es kertész-könyvét, amely Nadányi János református lelkész fordítói munkáját dicséri. A könyv egy – az akkoriban már elavultnak mondható – nyugat-európai, középkori gyűjtés magyar nyelvre fordított és megjegyzésekkel ellátott változata, amelyben ókori szerzők gyógynövényekkel, gyógyítással kapcsolatos feljegyzései is megtalálhatók. Az említett mű alacsony példányszámú megjelenése miatt könyvritkaságnak számít. Ugyanakkor jól tükrözi a korszak Erdélynek elszigeteltségét, a megkésett reneszánsz kultúra virágzását. A kertkultúra, a szőlőtermesztés és bortermeles nem állt messze a Rákóczi családtól sem. A mintegy 1,1 millió hektáros birtokegyüttes szolgáltatta II. Rákóczi Ferenc számára a gazdasági alapot a kirobbanó felkelés idején és a szabadságharc éveiben. Az Európa-szerte közkedvelt tokaj-hegyaljai aszúborokból származó jö-

vedelemből biztosította a katonák ellátását. A megtermelt bor a kereskedelmi felhasználáson kívül politikai eszközként is szolgált, Rákóczi Ferenc a tokaji borkülönlegességekkel ajándékozta meg azokat, akiket szeretett volna megnyerni ügye támogatására. A bor fontosságát növelték a szabadságharc idején tomboló járványok, ezek miatt a katonák és a lakosság borfogyasztása jelentősen megnőtt. Látható, hogy a fejedelem protestánsai által termelt bor az állam fenntartásának kulcsfontosságú eszközévé vált.

A XVII–XVIII. század lelkészei, illetve orvos-botanikusai közül fontos megemlíteni az első magyar bordisszertáció szerzőjét, Komáromy János Pétert. A soproni bokról szóló 40 oldalas munkája Bázelen jelent meg 1715-ben. A disszertáció nagy hatást váltott ki, ugyanis ez volt az első mű, amely a bor gyógyító hatásait tudományosan vizsgálta. Az első magyar bordisszertációt követően az első magyar mezőgazdasági szakkönyv megalkotójára, Nagyváthy Jánosra tér ki a szerző. A protestáns szellemiségben nevelkedett, agrártudományi stúdiumokat végzett Nagyváthy János 1792-től a keszthelyi Festetics-uradalom birtokigazgatójaként működött, továbbá közbenjárásának köszönhetően jöhetett létre a Georgikon. A szakkönyvében megfogalmazott előírások szerint történt a gazdaság irányítása, az uradalmi szőlészétet a francia és német nyelvű szakirodalom ismeretével, protestáns etikájával és munkamoráljával sikeresen igazgatta. A Keszthelyen létrejött mintagazdaság sikerének záloga Nagyváthy szakértelme és szervezőképessége volt.

A felvilágosodás időszakára áttérve Tessedik Sámuelről és munkásságáról olvashatunk. Az evangélikus családban felnőtt és a felvilágosodás szellemében tevékenykedett Tessedik minden idejét a munkának szentelte. Kimagaslót alkotott az elméleti és gyakorlati szakirodalom, a gazdasági szakoktatás és az agrártermelés elméleti-gyakorlati fejlesztése terén. A vidék felemelkedésének elősegítését tűzte ki célul.

Mindemellett kultúrnövényeket termelt, gyógynövényeket gyűjtött és szenvedélyes szőlész hírében állt, még aszúbor előállításával is próbálkozott. Példamutató gyakorlati tevékenységének köszönhetően elindult a magasabb szintű gazdálkodás, a gazdálkodási ismeretek oktatása, továbbá hazánk számos új növényfajjal (gyümölcsfák, akácfa) gazdagodhatott.

Az ország nyugati határszéle felé továbbhaladva a nyugat-magyarországi gyümölcskultúra sajátosságairól és annak változásairól olvashatunk. Az Alpok lábánál elterülő térségben a gyümölcsfák nagy mennyiségű termése háttérbe szorította a szőlőtermesztést. A bor helyett itt a különböző erjedt gyümölcslevek, a „Most”-ok, azaz a gyümölcsborok terjedtek el. A református Felsőőr (Oberwart) gyümölcstermesztő hagyományait egy 1856-ból származó feljegyzés alapján ismerhetjük meg közelebbről, amelyet egy tízéves iskolás fiú, Bötskör Sámuel írt. A XVIII–XIX. században a mezőgazdaság forradalmasításában a papok, lelkészek és néptanítók jártak az élen, szakkönyveikben a népiskolai diákok gyümölcstermesztésbe való bevonását javasolták. A szerző által szöveghűen közölt jegyzet jól tükrözi a korabeli célokat (kormányzati szinten a kertészet és gyümölcstermesztés népiskolai tanítása) és feladatokat, valamint olyan javaslatokat, tanácsokat szerepelnek benne, amelyek ma is helytállóak.

A felsőöriekhez hasonlóan a sólyi reformátusok gazdálkodása is kiemelkedő volt, különösen a szőlőtermesztés és borgazdálkodás terén. A település a Balaton-felvidéknek a Bakony hegységgel találkozó törésvonalában terül el. A szőlőhegyen való munkát szigorúan szabályozta az úgynevezett szőlőhegyi szabályzat; a hegyi életnek megvolt a maga rendje, igyekezett mindenki a kialakított írott és íratlan szabályokhoz tartani magát. A földesúri kézben lévő szőlőhegy saját önkormányzattal bírt, a hegyi életet választott eljárások és tisztségviselők irányították. Az 1880-as években kitörő fi-

loxérajárvány pecsételte meg a sólyi szőlők sorsát, a szőlősgazdák elszegényedtek, s ezzel feledésbe merült a sólyi reformátusok méltán híres, minőségi bora.

A szerző kitér a népi kapcsolatrendszer egy igen különös, de elterjedt formájára, a cseregyerekrendszerre. A kutatások kimutatták a nyugat-magyarországi, Somogy és Zala megyei, valamint felvidéki területek cseregyerek küldésének gyakorlatát, illetve ennek a mezőgazdasági innovációra kifejtett hatását. Több káli-medencei család tartott fenn kapcsolatot stájerországi családokkal, a cseregyerekrendszer itt egyértelműen a protestánsok borkereskedelmi kapcsolataira vezethető vissza. A felvidéki területeken a nyelvhatár és a természeti adottságok hívták életre a cseregyerek küldésének intézményét. Az ilyen módon „utaztatott” gyerekek hazatérve terjeszteni és gazdálkodásukban hasznosítani tudták a látottakat, az innovációkat. A következő szakaszban a soproni evangélikus Preysz Móricról esik szó, aki ugyan nem a cseregyerekrendszernek, hanem a peregrinációnak köszönhetően tett szert innovatív tudásra. A vegyészeti tanulmányait 1845–1855 között Bécsben elmélyítő Preysz Móricról kevesen tudják, hogy a csírátlanítási eljárást, amelyet ugyan Pasteurról neveztek el (pasztörizálás), ő fedezte fel és a világon ő végezte el először.

A könyv utolsó harmadában a világhírű tokaji borokról olvashatunk. Gazdag néprajzi gyűjtésből szemezgethet az olvasó a Tokaji-hegy és a tokaji bor eredetéről, a szólásokban és közmondásokban előforduló említésükről, illetve a népi költészetben elfoglalt helyükről. A világhírű, hungarikum aszúbort adó szőlő egyik fajtája a furmint. Valószínűleg a középkorban is természetették, de nyelvtörténeti forrásokban csak a XVII. század végétől mutatható ki. A furmint magyarországi elterjedése

a XVIII–XIX. századi aszúborkészítéssel hozható kapcsolatba. A másik aszúsdó fajta a hárslevelű, amely feltehetően a Balkánról terjedt északi irányba és a XVI. században jelenhetett meg hazánkban. A minőségi aszúborok előállítására minőségi munkát kívánt mind a termelés, mind a feldolgozás szakaszában. Az olvasó megismerheti a bor előállítása során használt eszközöket, mint például az aszúválogató asztalt, amely a tokaj-hegyaljai termelés innovációjának tekinthető, vagy a különféle kialakítású és űrmértékű boroshordókat, a csobolyókat és kulacsokat, amelyek a népi ipar remekeinek számítottak.

Az ismertetett könyv alapos történeti, történeti-ökológiai, néprajzi és borászati kutatásokon nyugvó munka, amely az elmúlt 500 év protestáns szellemiségével és kultúrájával foglalkozik. Kitér a füveskönyvek világára, ismerteti Károli Gáspár vagy éppen Tessedik Sámuel munkásságát. Ezenkívül a mű érint olyan témákat is, amelyeket valószínűleg csak nagyon kevesen ismernek, ilyen például a Preysz Móric által kitalált csírátlanítási művelet, vagy a cseregyerek-intézmény. Azonban a pozitívumok mellett szót kell ejteni a hibákról is, amelyek a nyomdai kivitelezés során merültek fel. A szerző által mellékelt képek kis méretben és nem megfelelő minőségben, színes helyett fekete-fehérben jelentek meg a könyvben, így az azok által hordozott információk az olvasó számára hozzáférhetetlenek. Különösen igaz ez a csatolt térképek esetében.

Összességében elmondható, hogy egy átfogó, számos nézőpontot felsorakoztató könyv született a reformáció és a protestantizmus ismeretlen területéről.

(*Csoma Zsigmond: A reformáció borai és virágai. Történeti, néprajzi tanulmányok. Agroinform Kiadó és Nyomda Kft., Budapest, 2017. 308 oldal*)

Kocsis Annamária